

О ЕЛЕМЕНТИМА ГРАЂАНСКОГ РАТА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ*

Народноослободилачки рат и социјалистичка револуција у Југославији 1941—1945. године представљали су јединствен процес. Југословенска социјалистичка револуција специфична је по томе што је радничка класа дошла на власт кроз народноослободилачки рат против окупатора и његових сарадника. У савременој епохи таква особеност карактеристична је у већој или мањој мјери и за још неке револуције, као на примјер за кинеску револуцију, за револуцију вијетнамског народа и др. Преплитање класног и ослободилачког познато је и у буржоаским револуцијама. Тако је и први српски устанак, поред националноослободилачког значења, имао и карактер буржоаске револуције јер је ослобођењем Шумадије сеоска буржоазија дошла на власт и отпочео (у ембриону) капиталистички начин производње.

У случају искључиво социјалних револуција које се изводе оружаним путем, обрачун између антагонистичких класа представља грађански рат. Грађански рат може се водити и између националних, политичких или других антагонистичких друштвених група унутар државе, односно и унутар једне класе, али он је најчешће најоштрији облик класне борбе у преломним периодима смјене друштвених система. Све велике револуције у историји одвијале су се у форми грађанског рата, или пак са елементима таквог рата. И социјалистичка револуција у Југославији 1941—1945. није прошла без елемената грађанског рата, иако је она изведена на изразито специфичан начин.

Питањем које смо поставили за предмет разматрања интересовали су се неки страни аутори из западних земаља, али у главном политикантски и на ненаучан начин. Основна теза у њиховим радовима је да је народноослободилачки покрет у Југославији представљао „грађански рат“ на плану „свјетске револуције“. У том погледу нарочито је екстреман њемачки историчар Франц Боркенау, који у својој књизи „Европски комунизам“, објављеној 1952. године, читаву народноослободилачку борбу у Југославији третира као грађански рат уперен првенствено против унутрашњих националистичких снага. Истичући да је

* Рад је саопштен на научном скупу, одржаном 11. и 12. децембра 1975. у Београду, у организацији Трећег програма Радио-Београда.

политика Москве била усмјерена на ослободилачки а Титова на грађански рат, Боркенау тврди да су се све основне црте „титоизма“, како он назива народноослободилачки покрет, развиле прије него што је започео грађански рат између партизана и четника, а наиме да је народноослободилачки покрет предузео кораке да директним путем дође до „комунистичке диктатуре“, одбијањем вишепартијског националног фронта отпора, давањем првенства унутрашњој, класној борби у односу на ослободилачку итд. Сличне тврдње изнесе се и у радовима неких других, претежно америчких аутора, као што су: Посони, Бускарен, Ајмери, Клисолд и др. У овом погледу готово да није вриједна помена књига „Титова обећана земља“, објављена 1954. године, чији аутор Алекс Драгнић, поријеклом из наше земље, а још мање радови четничких и усташких емиграната Цилига, Констатина Фотића, Франка Лазиха и др., који су у ствари памфлети против народноослободилачке борбе и социјалистичке Југославије, у којима се глорификује четнички или усташки покрет, односно оплакује судбина једног или другог, и напада и искривљено тумачи револуција и све оно што је она донијела.

За разлику од многих других у иностранству, енглески историчар Ситон-Уотсон, у својој књизи „Образац комунистичких револуција“, објављеној 1953. године, показује више смисла за објективност, мада полази од неких погрешних шема. На примјеру Југославије он види улогу коју су комунисти одиграли као једини носиоци општенационалног ослободилачког покрета, али не схвата исправно револуцију, за коју каже да је „грађански рат“ који се води „у име патриотизма“.

У нашој историографији ово питање до сада углавном није проучавано. У неким радовима, додуше, одређени периоди народноослободилачког рата и на одређеним територијама третирају се као грађански рат, али питање теоретски није обрађивано. Потребно за тим, међутим, осјећа се доста евидентно, јер употреба термина „грађански рат“ као појма којим се жели објаснити или окарактерисати одређено стање и ситуација у нас за вријеме народноослободилачког рата има врло условно значење.

Ако бисмо разрјешавању питања приступили механички, на формалистички начин, дошли бисмо, природно, до погрешног закључка. Један од таквих приступа био би: логицирање да се стање код нас у периоду 1941—1945. године може сматрати грађанским ратом, или бар у великој мјери тако, већ на основу саме чињенице да је у то вријеме изведена социјалистичка револуција у борби против контрареволуционарних снага, у које се могу убројити и окупатори.

Сличан овоме је и сљедећи приступ. Народноослободилачки рат у Југославији 1941—1945. године био је истовремено и социјалистичка револуција. Основне противничке стране у том рату су биле: на једној страни Народнаослободилачка војска и партизански одреди Југославије, а на другој страни окупатори

и њихови сарадници. Међутим, ако се узме у обзир да је народноослободилачки рат значио истовремено и социјалистичку револуцију, онда се противничке стране могу крстити и као снаге револуције, на једној, и снаге контрареволуције, на другој страни. Субјекти су и у једном и у другом случају били исти. Снаге револуције (у војничком смислу) представљала је Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије (у ствари радничка класа, сељаштво и напредна интелигенција и мањи дио ситне и средње буржоазије, предвођени КПЈ), а снаге контрареволуције окупатори и контрареволуционарна буржоазија која се ставила у службу окупатору. Из тога би излазило да је народноослободилачки рат имао карактеристике грађанског рата у мјери у којој је био револуција, јер револуција је извођена оружаним путем. Другим ријечима, то би значило идентификовање револуције са грађанским ратом, и обратно.

Не може се узети као исправно ни закључивање да је код нас вођен грађански рат на основу чињенице да су на страни окупатора ратовале бројне домаће снаге, да су те снаге за сарадњу са окупатором у највећој мјери биле мотивисане класним разлозима (иако је то тачно), да се борба између зараћених страна у физичком смислу често сводила у највећој мјери на борбу између домаћих снага. И тако даље, нашло би се вјероватно још доста сличних приступа.

Једино исправан приступ у објашњењу овог питања лежи у оцјени карактера народноослободилачког покрета, а та оцјена је да је овај покрет од почетка до краја био националноослободилачки, оријентисан на бескомпромисну борбу против окупатора и његових помагача. То што је на челу тога покрета била КПЈ и што је он имао и снажну класну, социјалистичку компоненту није битно са гледишта питања које смо поставили, када се он физички испољавао као борба против окупатора и његових помагача за читаво вријеме рата и када је ту борбу заиста досљедно и херојски водио. У почетку рата, у вријеме када су отпочели устанци у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Хрватској и другим крајевима, народноослободилачки покрет је вођен претежно само као борба против окупатора, јер контрареволуционарна буржоазија махом је била збуњена, изненађена, сарадници окупатора још нијесу били довољно конституисани као што ће бити касније.

Пишући о карактеру народноослободилачког покрета и принципима на којима је он заснован, Едвард Кардељ у својој студији *Пут нове Југославије 1941—1945*, објављеној 1946. године, између осталог је рекао: „У неким земљама поробљене Европе процес уједињавања народа у борби против окупатора вршио се у облику привремених партијских коалиција. Те су коалиције додуше израдиле лепе програме, али су се често распадале на првим тешкоћама, отежавале су формирање јединственог ратног руководства, водиле су оштре унутрашње сукобе и спре-

чавале одлучну борбу против окупатора. Принцип Народноослободилачког фронта у нашој земљи био је друкчији: није довољно само пристати на народноослободилачку платформу, *него и на неумољиву борбу оружјем и свим другим средствима против окупатора*. Питање акције постало је пробни камен за искреност народноослободилачких парола. Пасивност је отворени савезник окупатора. Тај је принцип створио јединствено руководство народноослободилачког покрета, омогућио да Народноослободилачки фронт постане више него партијска коалиција, да постане *опште-народни покрет*. Тај принцип му је дао огромну, несаломљиву снагу, која је могла да одоли надмоћном притиску уједињених непријатеља“

Контрареволуционарна буржоазија у Југославији од почетка је била против народноослободилачког покрета, сматрајући га комунистичким. Због тога она није ни помишљала да тражи простор за своју егзистенцију у оквиру тог покрета, рачунајући да такву егзистенцију не може наћи, а, што је још важније, сматрала је да ће тај покрет уз помоћ окупатора успјети да ликвидира.

Претежан дио домаћих снага које су сарађивале са окупатором у борби против народноослободилачког покрета беспредметан је за нашу тему, јер се од првог дана ставио у службу окупатору као његова продужена рука, ратујући за исте циљеве за које су ратовали окупатори и везујући своју борбу за претпоставку побједе фашизма. Такви су били усташе у Хрватској, недићевци у Србији, ванчемихајловци у Македонији, сепаратисти у Црној Гори и др. Од интереса за разматрање је држање оног дијела великосрпски оријентисане буржоазије који је био организован у четнички покрет на челу с Дражом Михаиловићем, и то зато што снаге које је представљала та буржоазија у почетку нијесу сарађивале са окупатором, што су биле експонент југословенске емигрантске владе која је била легитимни представник југословенске државе и члан антихитлеровске коалиције, што питање обезбјеђења власти у поратном периоду нијесу везивале за перспективу побједе фашизма већ западних савезника, рачунајући да ће помоћу њих рестаурирати монархистичку Југославију итд.

Међутим, да би након слома фашизма и уз помоћ западних савезника осигурао власт и створио државу какву је желио — великосрпску и централистичку монархију — четнички покрет Драже Михаиловића је сматрао за неопходно да претходно треба уништити „комунизам“, односно народноослободилачки покрет, које је он изједначавао. Да би то постигао, брзо се одлучио, тако рећи у процесу свог почетног организовања, на сарадњу са окупатором, рачунајући да ће та сарадња бити средство а не циљ његове борбе. Класно сљепило му није дозвољавало да пође другим путем — путем сарадње с народноослободилачким

покретом, иако је од стране народноослободилачког покрета урађено све да те сарадње дође.

Четничка организација Драже Михаиловића отпочела је да се ствара крајем љета и у току јесени 1941. године у западној Србији, тј. на истом простору и у исто вријеме гдје су и када су партизанске јединице у борби против окупатора и недићеваца створиле знатну слободну територију. Полазећи од широке платформе народноослободилачког покрета и од националноослободилачких критеријума, Централни комитет КПЈ и Врховни штаб, чија су сједишта била у Ужицу, предузели су мјере да четнике придобију за борбу против окупатора, јер су се они у то вријеме држали по страни од борбе, истичући, додуше, да су антифашисти али да још није вријеме за борбу и да треба чекати. Врховни командант Тито лично је уложио велики напор да са Дражом Михаиловићем постигне споразум о сарадњи, нудећи му аранжмане о сразмјерној диоби власти и сличне уступке, не губећи стрпљење за тај посао ни последице отвореног напада четника на партизанске јединице у Пожеги и Ужицу почетком новембра 1941. године. Али све је било узалуд. Дража Михаиловић је, додуше, прихватио преговоре с Врховним командантом, чак у два-три маха, али само зато да би добио у времену, што боље се организовао и припремио и што дубље забио нож у леђа партизанима. Ступајући отворено у службу окупатору, то је дефинитивно и урадио крајем новембра 1941. године, у јеку тзв. прве непријатељске офанзиве.

Од тога тренутка па током наредних пет-шест мјесеци ситуација у многим крајевима Југославије добила је у знатном степену карактеристике грађанског рата. Четници су изазвали грађански, односно повели братоубилачки рат. Иако су они тај рат повели у сарадњи са окупатором као поробљивачем наше земље и главном силом и организатором свих акција против народноослободилачког покрета, што значи да су га повели као слуге окупатора, тј. исто онако како су га водили и касније, током читавог рата, све до његовог завршетка, ипак су у почетку имали извјесне атрибуте који су њиховом покрету давали јако изражено класно а, условно схваћено, чак и антифашистичко значење. Ти атрибути су произлазили углавном из њихове везаности за легитимну југословенску владу у емиграцији. На бази тога четници су својом акцијом изазвали процес оштре класне диференцијације у масама, сваљујући сву кривицу за тешкоће у народу на народноослободилачки покрет.

Заоштравању односа на класној основи допринио је потом и став Централног комитета КПЈ, који је на основу поларизације снага до које је дошло преласком четника Драже Михаиловића на страну окупатора и неких других момената спољнополитичке природе дошао до закључка да су сазрели услови за вођење курса на тзв. другу етапу борбе, која је претпостављала,

поред националноослободилачких и примјену класних критеријума у физичкој сили борбе.

Елементи грађанског рата у народноослободилачком рату, боље рећи у општем стању на терену, нарочито су дошли до изражаја у западној Србији, источној Босни и Херцеговини и у Црној Гори. Међутим, у западној Србији стање које је личило на грађански рат, односно које је у многоме значило такав рат, није дуго трајало, јер су окупатор и четници са осталим колаборационистима успјели да заузму слободну територију и да партизанске снаге знатно прориједе, након чега је главнина тих снага, са Врховним штабом на челу, одступила у Санџак. Нешто дуже него у западној Србији, стање тзв. грађанског рата трајало је у источној Босни, још дуже у источној Херцеговини, а најдуже и вјероватно у најјаче испољеном виду трајало је у Црној Гори, може се рећи углавном у читавој првој половини 1942. г.

Захваљујући прије свега неповољном развоју опште ситуације у земљи, а нарочито губитком слободне територије у западној Србији у првој непријатељској офанзиви и јачањем контрареволуционарног и колаборационистичког четничког покрета Драже Михаиловића, Црна Гора је у овом периоду дошла у тежиште догађаја у Југославији. На једној страни, главна слободна територија била је у Црној Гори; истовремено, главне снаге народноослободилачког покрета налазиле су се у Црној Гори или у њеној непосредној близини; од 25. јануара до 10. маја 1942. Врховни штаб и Централни комитет КПЈ налазили су се у Фочи и одатле пратили развој догађаја и руководили борбом. На другој страни, окупатор и четници су баш због тога тежишно били усмјерени против слободне територије у Црној Гори и партизанских снага у њој; четнички покрет Драже Михаиловића нагло се ширио у Црној Гори, чему су, поред општин негативних кретања, допринијели и проблеми који су у крилу народноослободилачког покрета поникли на црногорском тлу (велике економске тешкоће, пораз партизанских снага на Пљевљима 1. децембра 1941. и др.); окупатори су против партизанских снага у Црној Гори ангажовали велике сопствене снаге; такозвана трећа непријатељска офанзива, која је отпочела почетком прољећа 1942. године, у највећој мјери је остварена на тлу Црне Горе. Све је то учинило да догађаји у Црној Гори значајно добију у интензитету и дођу у врх догађаја у земљи. Када се узме у обзир да је црногорско партијско и војно руководство у таквим условима водило курс на „другу етапу“ борбе, онда је слика о замршености догађаја и степену и облику класног рата потпунија.

Пред најездом четничке контрареволуције, која се ширила као лавина, Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку дошли су у једном тренутку до увјерења да су четници главни непријатељ народноослободилачког покрета. Због тога је диференцирање домаћих снага са гледишта

народноослободилачког покрета вршено не само на основу критеријума „за или против окупатора“, већ све више и на основу критеријума „за или против повратка на старо“, односно за револуцију и социјализам или против њих. На бази тих критеријума у Црној Гори је путем појединачних ликвидација убијен велики број лица, углавном са циљем да се спријече појава и ширење четничког покрета. Све је то, међутим, само ишло на руку четницима и раширивало ватру коју су они упалили. Грађански рат у специфичним условима и на специфичан начин добијао је све шире размјере. Као такав он је увелико доживљаван и са класним паролама вођен од стране обију домаћих противничких страна. С формалне стране борба је представљала велико грађански рат већ самим тим што су на ратној сцени биле претежно домаће снаге.

Међутим, у вези са овим потребно је указати на двије ствари: прво, иако је грађански рат у Црној Гори достигао знатне размјере, ипак је окупатор био главни непријатељ, организатор, снабдјевач и руководилац свих који су ратовали против народноослободилачког покрета, што народноослободилачку борбу у крајњој линији и у овом тренутку чини доминантним изразом народноослободилачког покрета; друго, за појаву грађанског рата у Црној Гори и другдје, грешке партијске организације, познате као лијево скретање, биле су и остале од споредног значаја, без озбира на то што су их и окупатор и четници максимално искористили. Четници су не само 1942. него још и 1943. и 1944. године, па и после рата, покушавали да своју издају „објасне“ једино грешкама које су правили партизани, а да би тобоже и они били за народноослободилачку борбу да комунисти нијесу гријешили. Такве приче су апсурдне.

Пратећи развој догађаја у Црној Гори, Централни комитет КПЈ и Врховни штаб схватили су да је криза народноослободилачког покрета у Црној Гори превасходно политичке природе, проузрокована у највећој мјери спровођењем политике „друге етапе“ борбе. Због тога су извршили ревизију те политике, а покрајинско партијско руководство у Црној Гори због грешака направљених при спровођењу те политике смијенили су, уз једно „отворено“ писмо, упућено црногорским комунистима, у коме је указано на националноослободилачку политику као једино исправну у народноослободилачкој борби.

У *Пролетеру* бр. 14—15, од марта-априла 1942. године, у чланку „Комунистичка партија и ко су све савезници окупатора“ друг Тито је о линији КПЈ у народноослободилачкој борби између осталог рекао сљедеће:

„Окупатор је добро оцијенио расположење тих реакционарних клика у Југославији и он је у нашој земљи постигао једино тај већи успјех — да је успјешно раширио националну мржњу за међусобно истребљење с једне, а с друге стране окупио све те реакционарне клике, које су се ујединиле у један блок у бор-

би против народа. Окупатор није успио, и ако се то свим силама труди, да скрене оштрицу народноослободилачке борбе на грађански, класни рат. За тај свој паклени план он је могао добити само те реакционарне клике, које су кроз читави низ година њему служиле и које мисле сада, помоћу тог истог окупатора, да сачувају своје класне интересе по цијену грађанског рата. Све ове реакционарне клике, исто тако као и окупатор, хтјеле би скренути народноослободилачку борбу на класну борбу. Оне би хтјеле приказати ту ослободилачку борбу тако као да је то ствар само комуниста, који хоће, тобоже, да искористе садашњу ситуацију за своје циљеве итд. Разне четничке банде, организоване од окупатора и тих реакционарних елемената, починише до сада низ страшних злочина, како над комунистима тако и над многим најбољим борцима из редова партизана. Али то нас не смије скренути с пута, с пута праве народноослободилачке борбе, с пута упорног окупљања свих родољубивих снага у један јединствени фронт народног ослобођења, без разлике на њихово политичко и вјерско убјеђење. Ти поступци непријатеља заправо представљају једну обичну провокацију која иде за тим да распали у нашој земљи грађански рат, који би у садашњој ситуацији потпуно онемогућио праву народноослободилачку борбу и послужио окупатору за постигнуће његовог циља, тј. даљњу пљачку и угњетавање наших народа“

Политичка платформа народноослободилачког покрета, која је добила непотребне елементе најавом „друге етапе“ борбе, враћена је на првобитну основу или се пак може рећи да је коначно конституисана. Народноослободилачки покрет је тежишно усмјерен на народноослободилачку борбу. Истовремено су свршавани и послови револуције, али кроз народноослободилачку борбу и путем националослободилачких критеријума. То је била финеса која је једино успјешно обезбјеђивала правилан развој народноослободилачког покрета, тј. и народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције. Револуција је настављена, али без грађанског рата, који је био пролазна појава у народноослободилачком покрету.

Истовремено је и четницима Драже Михаиловића онемогућено да иступају као класни противник и да воде класни, грађански рат, јер су политички дисквалификовани као слуге окупатора и издајници. Служење окупатору, које су првобитно замислили као средство борбе, постало је основни смисао и садржај њихове борбе и опстанка, што значи да су се идентификовали са окупатором и његовим циљевима, тако да су од њих, прије или касније, морали дићи руке и сви њихови заштитници у иностранству. Зато су сломом окупатора и они доживјели слом и сашли са историјске позорнице. Њихови биједни остаци, са Дражом на челу, који су остали да се крију у нашој земљи, ликвидирани су убрзо по завршетку рата, а само мањи број их је бјекством преко границе успио да спаси голи живот.

Др Ђуро Вујовић